

ANALECTA ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIA

RZESZÓW 2016

VOLUME 11



Institute of Archaeology
Rzeszów University



STUDIES
ON THE BRONZE AGE
AND EARLY IRON AGE

FUNDACJA  RZESZOWSKIEGO OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

STUDIES ON THE BRONZE AGE AND EARLY IRON AGE

Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza

FUNDACJA RZESZOWSKIEGO OŚRODKA ARCHEOLOGICZNEGO
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY RZESZÓW UNIVERSITY

A N A L E C T A
ARCHAEOLOGICA
RESSOVIENSIA

VOLUME 11

STUDIES ON THE BRONZE AGE
AND EARLY IRON AGE

Studia nad epoką brązu
i wczesną epoką żelaza

Edited by / Redakcja
Katarzyna Trybała-Zawiślak & Andrzej Rozwałka

Rzeszów 2016



Professor Dr hab. Sylwester Czopek

Editor

Andrzej Rozwalka

arozwalka@archeologia.rzeszow.pl

Editorial Secretary

Magdalena Rzucek

magda@archeologia.rzeszow.pl

Volume editors

Katarzyna Trybała-Zawiślak

Andrzej Rozwalka

Editorial Council

**Sylwester Czopek, Eduard Droberjar, Michał Parczewski,
Aleksandr Sytnyk, Alexandra Krenn-Leeb**

Volume reviewers

Wojciech Blajer – Institute of Archaeology Jagiellonian University, Poland

Florin Gogâltan – Romanian Academy, Institute of Archaeology and History

of Art of Cluj-Napoca, Archaeology, Romania

Tadeusz Malinowski – Poznań, Poland

Aleksander Koško – Institute of Archeology Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

Jaroslav Peška – Department of History Palacký University Olomouc, Czech Republic

Klára Pusztainé Fischl – Miskolc University, Department of Archeology, Hungary

Translation

Karolina Czopek, Leszek Gardela, Beata Kizowska-Lepiejza

Photo on the cover

Bronze fibula from Konin, Wielkopolska voivodeship.

Collections of the Regional Museum in Konin. Photo M. Kaczmarek

Cover Design

Piotr Wislocki (Oficyna Wydawnicza Zimowit)

ISSN 2084-4409 DOI: 10.15584/anarres

Typesetting and Printing

Oficyna Wydawnicza ZIMOWIT

FUNDACJA



RZESZÓWSKIEGO OŚRODKA
ARCHEOLOGICZNEGO



Abstracts of articles from *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* are published
in the Central European Journal of Social Sciences and Humanities

Editor's Address

Institute of Archaeology Rzeszów University

Moniuszki 10 Street, 35-015 Rzeszów, Poland

e-mail: iarch@univ.rzeszow.pl

Home page: www.archeologia.rzeszow.pl

Contents / Spis treści

Editor's note / Od Redakcji	9
--	---

Tadeusz Malinowski

Dedykacja.....	11
Dedication	15

Articles / Artykuły

Václav Furmánek, Vladimír Mitáš

Systems of Periodization Developed and Used to Study the Urnfield Period in Slovakia	19
---	----

Bogusław Gediga

A Few Remarks on the Chronology and Periodization in Archaeology...	49
Kilka refleksji na temat chronologii i periodyzacji w archeologii.....	58

Sławomir Kadrow

About the Chronology of the Beginning of the Metal Ages.....	65
O chronologii początków epok metali.....	74

Jacek Woźny

From Magical Valorization to Radiocarbon Chronology. Changes in Determining Age of Prehistoric Artifacts	79
Od waloryzacji magicznej do chronologii radiowęglowej. Przemiany w określaniu wieku prehistorycznych artefaktów	90

Andrzej Mierzwiński

Between Chronos and Kairos – Existential Dilemma of an Archaeo- logist	99
Między Chronosem i Kairosem – egzystencjalny dylemat archeologa ...	118

Przemysław Makarowicz, Mateusz Cwaliński, Jan Romaniszyn

Absolute Chronology of the Komarów Culture in the Upper Dniester Basin in Light of Research at the Bukivna Cemetery.....	131
Chronologia absolutna kultury komarowskiej w dorzeczu górnego Dniestru w świetle badań na cmentarzysku w Bukivnej	153

Jacek Gackowski

- The Younger Bronze Age and the Beginning of the Iron Age in Chełmno Land in the Light of the Evaluation of Selected Finds of Metal Products. 165
- Młodsza epoka brązu i początki epoki żelaza na ziemi chełmińskiej w świetle oceny wybranych znalezisk wyrobów metalowych. 191

Jan Dąbrowski

- Notes on Bronze Age Flintwork 209
- Uwagi o krzemieniarstwie epoki brązu 221

Elżbieta Małgorzata Kłosińska

- A Few Remarks on the Presence of Wood in Funeral Rites of the Lusatian Cultural in the Lublin Region 229
- Kilka uwag na temat obecności drewna w praktykach funeralnych ludności kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie 249

Maciej Kaczmarek, Mateusz Wawrzyniak

- Two Fibulae from the Early Iron Age Found out of Context in Eastern Wielkopolska. 261
- Dwie fibule z wczesnej epoki żelaza odkryte bezkontekstowo we wschodniej Wielkopolsce 270

Marek Florek

- Bronze Age Hoard of Axes Found in Oficjałów, Opatów Commune, Świętokrzyskie Voivodeship. 275
- Skarb siekier z epoki brązu z Oficjałowa, gm. Opatów, woj. świętokrzyskie 285

Jan Chochorowski

- Polish Archaeological Investigations on Linear Construction Projects – Contemporaneity and Tradition 289
- Polskie badania archeologiczne na inwestycjach liniowych – współczesność i tradycje. 302

Varia**Andrzej Prinke**

- Listy *Cioci Zosi*: korespondencja prof. Józefa Kostrzewskiego z czasów jego okupacyjnej tułaczki po Podkarpaciu (III 1941–IV 1942) 313

Editor's note

Dear Readers,

*We are pleased to present the eleventh volume of *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. From the fourth issue of our journal, we try to make each volume a thematic one. This time, we include articles focusing specifically on the Bronze Age and Early Iron Age. The majority of papers are devoted to issues related to chronology and periodisation of these two epochs and to their particular cultural groups. Several articles attempt to assess the cognitive values of various categories of finds while others present unusual discoveries and reflections on methodology and the history of research.*

We hope that this collection of articles will attract your interest. It has been edited with a particular idea in mind and with the intention to honour a very prominent scholar.

*We are pleased and satisfied not only with the contents of this volume, but also with the fact that in publishing it both the authors and the editors have the opportunity to celebrate the 35th anniversary of the work of an eminent Bronze and Early Iron Age scholar **Professor Dr hab. Sylwester Czopek** – co-founder and first director of the Institute of Archaeology of the University of Rzeszów, Dean of the Faculty of Sociology and History, Vice-Rector for Academic Affairs and now Rector of the University of Rzeszów. With gratitude and respect, as well as in recognition of his outstanding achievements, we wish to dedicate this volume to him.*

Od Redakcji

*Szanowni Czytelnicy, z satysfakcją, ale i przyjemnością prezentujemy jedenasty już tom *Analecta Archaeologica Ressoviensia*. Od czwartego numeru czasopisma staramy się, aby każdy tom miał charakter tematyczny. Tym razem zamieszczamy artykuły Autorów, badających epokę brązu i wczesną epokę żelaza. Dominująca część poświęcona jest różnym kwestiom związanym z problematyką chronologii i periodyzacji, zarówno wspomnianych epok, jak i poszczególnych ugrupowań kulturowych. Niektóre artykuły poświęcone są ocenie wartości poznawczych różnych kategorii zabytków i źródeł, prezentują niecodzienne znaleziska, a także zawierają refleksje dotyczące dziejów badań lub rozważania natury metodologicznej.*

Mamy nadzieję, że ten zestaw artykułów wzbudzi Państwa zainteresowanie, a także życzliwość dla Autorów, którym w tworzeniu interesujących tekstów przyświecała jedna, wspólna i jakże ważna idea – uhonorowanie Osoby, której tom ten jest poświęcony.

*Satysfakcja i przyjemność, o której już wspomnieliśmy wynika nie tylko z oceny merytorycznej strony tomu, ale przede wszystkim z faktu, że zarówno Autorzy, jak i Redakcja pragną w ten sposób uczcić 35-lecie pracy naukowej wybitnego badacza epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, wieloletniego dyrektora Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, współtwórcy i pierwszego Dyrektora Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Dziekana Wydziału Socjologiczno-Historycznego, Prorektora do spraw Nauki Uniwersytetu Rzeszowskiego, a obecnie JM Rektora Uniwersytetu Rzeszowskiego – **Pana Profesora dr. hab. Sylwestra Czopka**. To właśnie Jemu – w dowód uznania, szacunku i wdzięczności – tom ten dedykujemy.*

ARTICLES / ARTYKUŁY

DOI: 10.15584/anarres.2016.11.10

Elżbieta Małgorzata Kłosińska*

A Few Remarks on the Presence of Wood in Funeral Rites of the Lusatian Cultural in the Lublin Region

ABSTRACT

Kłosińska E.M. 2016. A few remarks on the presence of wood in funeral rites of the Lusatian cultural in the Lublin region. *Analecta Archaeologica Ressoventia* 11, 229–260

In the Early Iron Age, there were burial cemeteries (Bliskowice, Krupy, Lublin-Jakubowice Murowane) in the Lublin region where wooden chests/sarcophagi were built, probably as family graves. These cemeteries were arranged in order: rows of graves were running along the E-W axis, and each chest was located along the S-N axis. The dead, equipped with vessels and animal food, were burnt together with the chest. This custom refers to the burial rite performed by the population of the Western-Podolian Scythian culture. Previously, in the Bronze Age, population of the Lusatian culture used wood during funerary rites, but to a lesser extent (palisades and fences).

Key words: Lusatian culture, wood, funeral rite, Lublin region

Received: 05.10.2016; **Revised:** 07.11.2016; **Accepted:** 19.12.2016

Discoveries made at Biskupin-type settlements force us to perceive inhabitants of the Lusatian culture as using a large amount of wood in daily living. In the course of development of this culture, this raw material was severely damaged due to demographic growth, which was associated with widening the range of settlement and intensification of agricultural exploitation of the land. Deforestation led to irreversible changes in natural environment in Polish territories (see Ralska-Jasiewiczowa 1999, 124; Latałowa 2003, 289). It is obvious that wooden material was not only used in the Bronze Age and in the Early Iron Age and it determined the basis of production. It was being used for centuries wherever it was available. Owing to its unstable nature, some items made of wood, bark or phloem did not manage to preserve and they could be attributed to missing objects in the Lusatian culture as it was noticed by Jan Dąbrowski (1996). In addition to the wooden relics of daily life (Dąbrowski 1996, 179–180; 2009, 202), which have disappeared in the course of postdepositional processes, we do not notice traces of wood in funeral practices, such as chests, figurines, jewellery etc.

* Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University, M. Curie-Skłodowska Square 4, 20-031 Lublin, Poland; e-klosinska@o2.pl

Cemeteries of the Lusatian culture revealed not frequently but relatively varied examples of timber exploitation (see Malinowski 1962, *passim*).

It was used to build chests/burial sarcophagi with planks, beams and stakes, adopted hollow logs, as well as to board the walls of burial pits, to create bone and ash containers and urn lids, to erect post-grave constructions and other buildings for worship practices, to build palisades and fences, and to mark individual graves and cemeteries on the ground by means of stelae and wooden poles.

What is more, grave goods, which furnished graves of the deceased, might have included items made of wood, bark or phloem such as figurines, tools and weapons, as well as jewellery and parts of clothing (beads, buttons, headwear, footwear). Additionally, wood also played an important role as fuel for piles and bonfires.

One of the most interesting examples of timber utilisation in funeral practices comes from Silesia. It was recorded, first of all, at a large cemetery in Kietrz, Głubczyce district. Considering the graves created at the beginning of the Lusatian culture at this site, it is necessary to mention the so-called Kietrz-type graves, characterized by the presence of wooden coffins and roofs located above them in some cases, supported by four posts (Gedl 1984). There are also other similar and contemporary in their use wooden structures known from other sites of south-western Poland, *e.g.* burial mounds in Mikowice, Namysłów district (Kłosińska 1991; 1994). Genesis of these graves and their functioning in the early Lusatian milieu corresponds to earlier influences of the Tumulus culture in Silesia (Gedl 1984, 68, Kłosińska 1991, 660, 1994, *passim*). A few centuries later, other structures appear in the same places – chambered burials on the square, containing an urn cremation burial and a number of accompanying artefacts (Hoffmann 1937; Gedl 1973, *passim*). The outlines of wooden beams were visible, which were joined together in a log construction, or they were placed in grooves of vertical corner posts (Gedl 1973, 21). Chambered burials were the result of adaptation of patterns flowing from the Eastern Hallstatt culture. It is likely that cemeteries discovered in Kietrz, Mikowice and recently recognized in Domasław, Wrocław district, were the places of burying local elites, local “princes”, representing the Silesian province of Hallstatt culture (see Gediga 2010).

Considering the Lublin region, the most spectacular examples of wood utilization in funeral practices are from Bliskowice, Kraśnik district (Gurba 1965), Lublin-Jakubowice Murowane (Kurzątkowska 1987; 1988; 1989, Kurzątkowska, Rozwałka 1990) and Krupy, Lubartów district (Misiewicz 1999; 2000; 2003a; 2003b; 2005). Rectangular chests/sarcophagi, used there in the younger part of the Early Iron Age, do not have their counterparts in the Lusatian culture. It is regrettable that these fascinating discoveries have not been the subject of detailed studies so far or even described as a source publication at the appropriate level. In spite of this, they were mentioned in the literature and became the subject of preliminary interpretations (Czopek 1997, 218; Misiewicz 2003b; Kłosińska, Klisz 2003, 67; Kłosińska 2007a; *passim*; 2007b, *passim*; 2009, *passim*).

Apart from a single grave in Bliskowice, we are dealing with sites containing a certain, but not very numerous amount of graves (Krupy, Lublin-Jakubowice Murowane). It is noteworthy that, speaking of these cemeteries we should mention a phenomenon of ordering and differentiating the space, which is a continuation of customs prevailing in the Bronze Age in the Lublin region within urn cremation necropolises. Wooden chest burials (sarcophagi), usually containing the relics of collective graves (half-burned and cremation burials), create clear linear structures. Less complicated situation is noted in the cemetery in Lublin-Jakubowice Murowane, composed of two almost perfectly equal rows of graves (Kurzątkowska, Rozwałka 1990, fig. 1). Some of them had large relics of wood, which were probably the elements of wooden chests. Both rows¹, as evidenced by the available plan of the cemetery, stretched along the east-west axis with a very slight deviation to the northeast-southwest, and the distance between them was about 7m. It is also worth mentioning that the distance between individual graves was proportionately equal. A spatial arrangement of the cemetery in Krupy was slightly different (Fig. 1), and the forms of cremation burials were more varied. According to the research carried out at the site, the necropolis (or at least its uncovered part) occupied a flat territory when it was created and used (Misiewicz 2003a, 85;

¹ Recently, a new single grave (Bochyński, Olszewski, 2015) was found, in some distance to the south of the uncovered part of the cemetery. This object could belong to another row of graves at this site or be a separate (but contemporary) element of the necropolis. A small range of rescue work at this site does not provide verification of these assumptions.

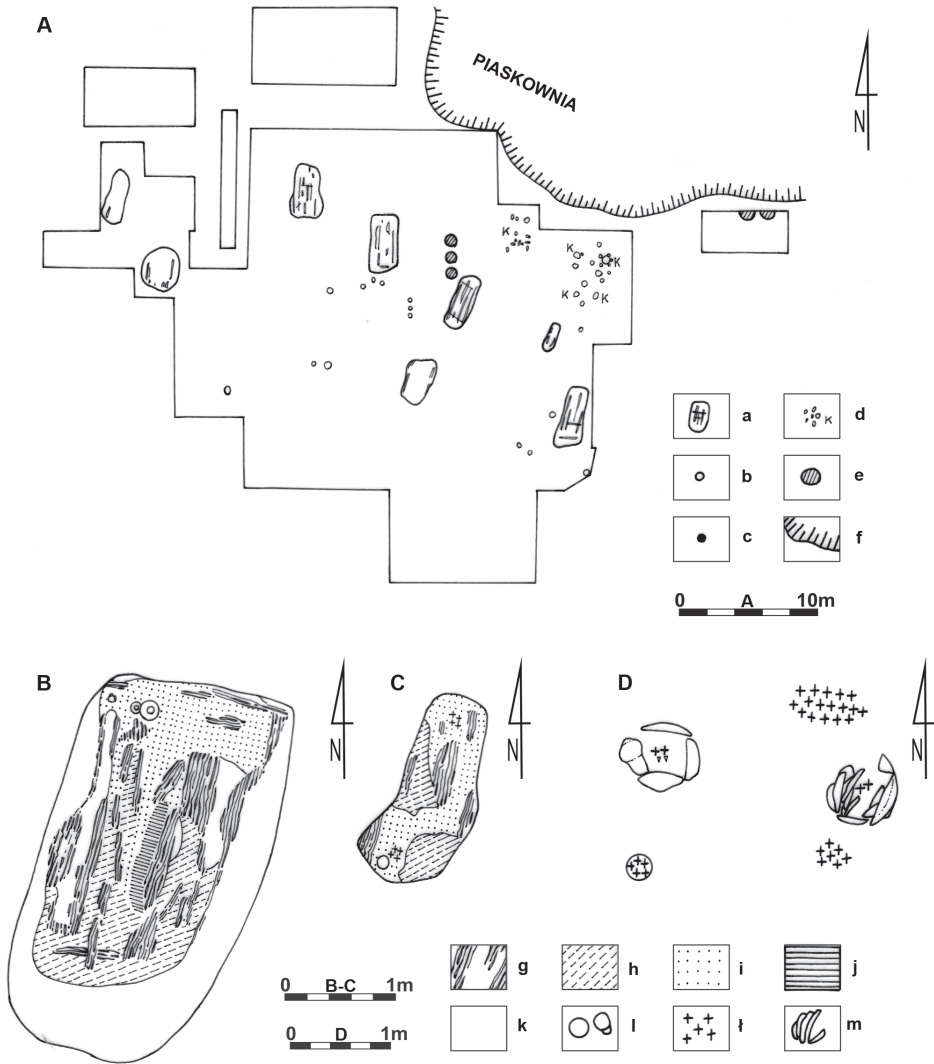


Fig. 1. Krupy, Michów commune, Lubartów district, site 1: layout of the cemetery – A; plan view of grave 10 – B; plan view of grave 15 – C; plan view of graves 4 and 5 and others (not marked) – D. Legend: chest burials – a; urn grave – b; pit grave – c; stones – d; features – e; destroyed area – f; burnt wood – g; gray sand with a large proportion of charcoal and ash – h; dark yellow sand with fine charcoal – i; sand of intense orange tint – j; yellow-orange sand – k; vessels – l; burnt human bones – m (according to Misiewicz 1999; 2000)

Ryc. 1. Krupy, gm. Michów, pow. lubartowski, stan. 1: plan sytuacyjny cmentarzyska – A; rzut poziomy grobu 10 – B; rzut poziomy grobu 15 – C; rzut poziomy grobów 4 i 5 oraz innych (nieoznaczonych) – D. Legenda: groby skrzyniowe – a; grób popielnicowy – b; grób jamowy – c; kamienie – d; obiekty – e; teren zniszczony – f; spalone drewno – g; szary piasek z dużą domieszką węgla drzewnych i popiołu – h; piasek ciemnożółty z drobnymi węgielkami – i; piasek o intensywnie pomarańczowym zabarwieniu – j; piasek żółto-pomarańczowy – k; naczynia – l; przepalane kości ludzkie – m; kamienie – m (wg Misiewicz 1999; 2000)

2003b, 68). Studies have shown that there were as though three rows of constructions. In the first row (near the sand mine) there were features made of stone and both stone and wood, and the latter of which (in particular) represented a very original four-post construction, reinforced at the base of the posts with large stones (probably roofed). It could be a “higher order” structure, a kind of temple or a central place for practicing religious rites. This structure was accompanied by several urn and pit cremation burials. At a distance of about 2 m south of the described structure, there was a row of chest burials. Another row of the same features was at a similar distance. All three rows of graves were located along the east-west axis, with a quite significant deviation to the northeast-southwest. The distance between graves in individual rows ranged from 3 to 10m. There were also urn and pit cremation burials within the cemetery area.

Considering each of these sites, it is necessary to mention that these structures were slightly different in size and construction details. However, the latter were not visible in all cases, which largely depended not only on the postdepositional damages caused by long-term processes, but also on the scope of observations taken during the research. But the main obstacle to recognize completely these spectacular constructions was the habit of burning them *in situ* by their designers and users. The remains of such an object were uncovered in Bliskowice, which survived in the form of a pit filled with burnt wood, large, randomly arranged logs. Within the pit, it was possible to differentiate an urnless cremation burial in the form of a pile, as well as several unburnt human bones (Gurba 1965, 274). Chest graves in Krupy were also characterized by a considerable extent of burning, but in a few cases we can recreate their appearance (Fig. 1 and 2). These were rectangular chests, with the bottom probably lined with thin branches, supported with thin stakes of the wall, as well as the lid, made of river planks and beams of different thickness (Misiewicz 2003b, 68–69). Wood was laid along and across. Planks forming sarcophagus were usually thick but varied in length and width. As for the graves themselves, where the organic material has been preserved better, we are able to notice pieces of wood (planks, beams) more than a meter in length and a width of up to 15cm. Due to undertaken research, it is clear that all the chests were dug to a depth of 50cm and their total height was up to 1m. This means that, in the presence of a thin layer above the bottom

soil (see Misiewicz 2003b, 68), these chests could be visible on the surface of the cemetery. The size of these sepulchral buildings ranged from 4.5–1m long, and 1.8–0.5m wide. Their interior parts contained burnt human bones in small piles, without any cover or in organic containers, or in pottery urns. Only regarding grave 33, burnt human remains were arranged in anatomical order on the plank defined by the researcher as a bier (Misiewicz 2005, 75). Pits that had been hollowed in the bottom soil in order to build a wooden sarcophagus were, as the research documentation shows, sometimes slightly wider than the chest itself. This space hid additional burials and grave goods outside the chest. An integral part of this cemetery was also a selection of urn and pit cremation burials usually located near major constructions, less often away from them. It is possible to find urns set in pure sand, vertically or laterally, with additional elements (pile remains, stones) or without them. Moreover, the cremation burials were also placed in organic containers, sometimes in clearly visible pits with remnants of the pile. Urn and pit burials were sometimes arranged in small clusters in the cemetery space, forming a semicircle, or a line along the north-south axis.

The cemetery in Lublin-Jakubowice Murowane contained the relics of charred wooden beams (Kurzątkowska 1987, 22; 1989, 23) in some rectangular burial pits, which might indicate that sarcophagi were also constructed here and then burnt *in situ*. Observations made during the research also allow us to suppose that the walls of burial pits were covered with wood at the site, as well as partitions (?) and post structures were used (see Kurzątkowska 1987, 22; 1989, 23). However, the shape of these constructions is not as easy to define as in the case described above in Krupy. Although wood relics have not been discovered everywhere, its presence (in many cases quite numerous) is proved in the form of wood charcoal in many graves. Available descriptions indicate that burial inventories were set on beams (Kurzątkowska 1989, 23), which (as in grave 9) were probably the remains of the floor. The relatively best-preserved burial structure was observed in the so-called feature I, which was different from other sepulchral constructions at this site. It was set up on a square layout (3.30 x 3.80 m), probably with an internal division, because "... there was a charred beam between the double skeletons..."; as well as relics of posts were also noticed (Kurzątkowska 1987, 22). Therefore, it can be said that wooden structures were erected in Lublin-



Fig. 2. Visualisation of a wooden chest/sarcophagus at the cemetery in Krupy (according to the concept by E. M. Kłosińska, artwork by T. Demidziuk)

Ryc. 2. Wizualizacja użytkowania skrzyni/sarkofagu drewnianego na cmentarzysku w Krupach (wg koncepcji E. M. Kłosińskiej opracowała plastycznie T. Demidziuk)

Jakubowice Murowane, which consisted of floors, side and internal walls, and probably lids or covers supported by posts. They were destroyed during high temperature burning. It seems that clay was also used for construction, as large lumps were observed in graves, similar to well-burnt daub. The original height of chests, or even total dimensions of burial pits, is difficult to establish, however, due to the fact a burial in the sitting position was observed at the northwest corner of the grave 6 (Kurzątkowska 1988, 21), the ceiling of this feature must have been about 1 m above the level of bone discovery. Furthermore, there were more relics of burnt bodies (compared to Krupy), arranged in anatomical order within the burial pits, and in the case of a few examples in one grave the corpses were arranged on the opposite side (Kurzątkowska 1987, 20, 22; 1988, 19; 1989, 22). There were also recorded clusters of burnt bones (e.g. feature I), together with spectacular finds – large

bark fragments (Kurzątkowska 1987, 22). It can be assumed that it was a relic of container for children's burial, or for other sepulchral purposes. Only a round bottom of a cylindrical container – basket, probably made of birch bark². In the past, containers of organic materials (wood, bark, skin) were undoubtedly in common use, but only in exceptional circumstances (in a humid, cool environment) their relics have survived until now. In central and northern Europe such unique finds were recorded at the sites of the Bronze and Early Iron Ages (see Slaski 1950, 160–162, Vlček, Hájek 1963; passim, Gardawski 1979, 263; Barth 1980, fig. 32, Furmánek *et al.* 1991, 421, photo 25)³.

Apart from the probable presence of birch bark, information on the tree species used at the sites is very poor. In Bliskowice, the usage of oak, pine and unrecognized species was confirmed (Gurba 1965, 274). However, considering the location of the discussed sites, there was a possibility of using different types of wood. We do not know whether the builders of particular constructions were guided by the preferences of particular timber. However, it is worth noting, that oak and beech wood are not only characterized by high strength but these species have also good combustion conditions (see Lityńska-Zajac 2007, 214–215). It should not be excluded that these timber values were known, but the availability of raw material in the surrounding was probably also considered. The common species in these days was the Scots pine (*Pinus sylvestris*).

Summing up the data regarding the cemetery with wooden burial constructions, coming from the Early Iron Age in the Lublin region, it is necessary to mention the following:

- the cemeteries have an ordered structure, along the directions of the world;
- linear grave arrangement refers to the layout of earlier urn necropolises;
- graves are large in size;
- burial pits in some cases are lined with riven planks or they covered chests/sarcophagi inside;
- building materials included riven planks, beams, stakes and brushwood/branches;

² I would like to thank Ms. Urszula Kurzątkowska for for the opportunity to see this find and her unpublished drawing documentation.

³ It is worth mentioning the discovery of an analogous object at the cemetery of the Andronovo culture, located at the foot of the Altai Mountains in Central Asia (Komarova 1961, 42, 52, table XV: 26). There were far better conditions for preserving such organic objects.

- the way the corners are joined together is unknown; perhaps the planks were only placed next to each other;
- walls, reaching up to 1 m high, were stabilized vertically with stakes;
- floors of burials were lined with a thin layer of branches or a plank floor was constructed;
- chests/sarcophagi were covered with an lid, supported by the side walls or – in the case of larger structures – posts piled in the bottom of the grave;
- it is likely that the structures were reinforced with clay;
- after a while, the objects were burnt from above (probably to receive a better effect a layer of brushwood was placed on a cover).

It is also worth mentioning burials deposited in these constructions. Only here the dead were burnt *in situ* in the grave. In the case, when there was no need to move older burials to make younger ones the place, the arrangement of the corpse was quite well preserved. In Krupy, bodies of individual dead from the graves 33 and 38 were preserved well enough to be able to identify the anatomy and the position of the corpses with the head towards the south (Misiewicz 2005, 66, fig. 2A, B). More complicated systems of half-burnt bodies can be seen in the graves of the necropolis in Lublin-Jakubowice Murowane. According to the researcher of that site, an anatomical order of the dead was seen in the grave, on the back, along the north-south axis. Moreover, the opposite arrangement of bodies is also quite common (reversible as in the standard 52-card deck – Kurzątkowska 1987, 20, 22), and sometimes skeletal fragments remind corpse decomposition in the course of funeral proceedings. Completely burnt remains were also found in relatively dense clusters, and they were probably relics of cremation burials, deposited in organic containers. A unique character of the burial was noticed in the case of the body in a sitting position (grave 6 – Kurzątkowska 1988, 21), where the deceased rested against the wall of the grave (?).

Not very common in the Lublin region and difficult to interpret were the burials called cenotaphs. Actually, only one object in this area can be considered as a symbolic grave. There was no evidence of bones in a wooden sarcophagus, named grave 10 in Krupy (Misiewicz 2000, 63, 70, Il. 3A). This large, well-preserved structure (4.10 x 1.5m) with walls made of riven planks, supported by stakes, covered with beams and planks, was burnt without the deceased inside, not accidentally,

since the non-existent burial was earlier equipped with a few vessels (three of them were upside down).

We may assume that these large chests/sarcophagi kept the dead connected by blood ties (Fig. 2). In the course of their usage, these graves were probably accessible for periodic rites taking place in their vicinity, and the remains of the deceased were protected by wooden covers or roofs built above. These monumental buildings (at that time and place) were the expression of concern for the dead and efforts to provide similar conditions they had in life. This observation refers to an idea of the “house of the dead”, widespread in many prehistoric cultures, not only in the Early Iron Age (Szumiło 2011). Individual furnishing of the deceased was poor and limited to small bronze jewellery and fragments of a carcass. Pottery vessels were deposited in separate places and probably as offerings.

After filling up the objects, they were closed and set fire, but between the foundation of the grave and its closing, many magical acts were performed to protect the needs of the deceased and the claims of deities. In order to arrange the cemeteries, the canon of the Sun worshipers in the Lusatian culture was preserved, ordering the graves along the east-west axis. Moreover, some efforts were taken to maintain the long axis of these large graves set the north-south direction (Kłosińska, Klisz 2003, *passim*). More than in the Bronze Age, apotropaic magic was used to neutralize negative power of deities of the underworld. In many cases the contents of the sacrificial vessels were directed towards the ground, setting them upside down (see, Misiewicz 2003b, fig. 9, see the third unnumbered figure in the article).

The burials, which were discovered in Bliskowice, Lublin-Jakubowice Murowane and Krupy, could be inspired by people from the East, from the area of Western Podolia, duplicating certain features of the funeral rites such as – building large quadrangular wood and stone chambered burials, burning the dead *in situ*, setting ritual vessels upside down, stone stabilization of post structures, rised above the graves, or equipping the dead with meat (see Sulimirski 1936, 6–9; Petrenko 1989, 73; Bandrivksy 1994, 143; Smirnova 1997, 419, fig. 2; Eberst 2012, *passim*). Perhaps setting up cemeteries on exposed culminating terrains were the substitute for barrows for these people. However, it is worth emphasizing that in terms of feature arrangement from Krupy and Lublin-Jakubowice Murowane, they duplicate the linear model,

distinctive for the earlier Lusatian cemeteries in the Lublin region, and they also included individual urn burial sites within them (Krupy – Misiewicz 2000, 70). This undoubtedly combined new funeral rites with the old ones, and perhaps it might even proved the adoption of some “Lusatian” dead in new necropolises. Apart from unique forms of graves, these objects provided remarkable finds: Krupy – a nail-type earring (Misiewicz 2003b, see the eleventh unnumbered figure in the article), and Lublin-Jakubowice Murowane – organic material (Kurzątkowska 1987, 22) – a round base made of birch bark with holes along the edge⁴.

Previously, in the Bronze Age, population of the Lusatian culture also used wood in funeral practices. However, this is confirmed only by very limited evidence in a few cremation cemeteries created during this period, in some cases also used in the Early Iron Age.

It is believed that in the cemetery in Świeciechów Duży, Kraśnik district graves were marked in the area by means of stones or stone mounds, and a wooden pole (in stone circle) informed about a presence of the cemetery (Wichrowski 2006, 2). An analogous function was probably played by poles, whose two relics were identified in Wojciechów, Chełm district (Gołub 1994).

In Wieprzec, Zamość district, lack of damages within densely arranged urns, was supposed to prove the existence of earth mounds and other non-permanent constructions that marked these places (Dziedziak 2003, 240). The latter might have been built with some visible wooden fences. The relics of such “fences”, or palisades, occurred not only at the cemetery in Bielsko, Opole district, where a central cluster of graves was surrounded⁵, but also in Wieprzec, but its chronological connection with the Lusatian cemetery remains uncertain in this case (see Gajewski, Urbański 1981, 9). However, we cannot exclude that owing to the lack of natural barrier, the wooden palisade separated the cemetery from the site 1 from the other existing sepulchral fields. It is believed that, by the use of a palisade or a moat (the objects visible in the past), a settlement and a burial ground were separated from each other at the sites 5a and 5b in Wronowice, Hrubieszów district (Wichrowski 1989, 132).

⁴ See footnote 2.

⁵ Assumption based on unpublished documentation from field research carried out by Ms. Waleria Misiewicz.

Speaking of any other organic structures as grave components containing urns – we are able to say very little about this. Researchers spotted a semicircular, darker outline that is believed to be a relic of organic items, or a wooden structure that has decayed on the northern side of the urn in grave 32 in the cemetery in Gródek, Hrubieszów district, site 1B (Niedźwiedź 1999, 107). According to the preserved layout of the necropolis in Bielsko, similar darkness occurred in 15 urns. This darkness surrounded vessels from the east, north-east, north and south.

As for the urns of the Lublin region, there is a small number of vessels covering the mouth of the urns. However, we cannot exclude a suggestion that organic covers were used for this purpose, *e.g.* made of wood, bark, leaves, leather and textiles (see Miśkiewicz, Wegrzynowicz 1974, 183) or finally stones. This assumption is based on the fact that there were clean burials (washed bones), without relics of a pile inside the urns, which was probably used to protect against impurity when filling the grave.

In Perespa, Tomaszów Lub. District, pit burial No. 16 had a characteristic rectangular shape after packing it into a wooden box (Kłosińska 2006, 65). What is more, the presence of a wooden structure in this grave is also evidenced by darker smudges, which were relatively distinct in the profile and adjoining the dense stack of bones.

Furthermore, in order to create every cemetery, it was necessary to consider not only practical criteria of place choice, but certain symbolic conditions must also have been fulfilled. It seems that proximity of the forest was important, which provided timber for burial constructions and fuel for fires and piles. A cemetery also became a part of space where taming and overcoming death took place, and these important acts took place according to strictly defined cultural rules. Therefore, if we look at the necropolises in Krupy and Lublin-Jakubowice Murowane, as well as other sepulchral places in the Lublin region, we will notice selected and ordered parts of space. This space was distinguished not only by means of wooden elements of sarcophagus (Bliskowice, Krupy, Lublin-Jakubowice Murowane), presumed fences and palisades (Bielsko, Wronowice), posts (Świeciechów Duży, Wojciechów), hearths (Bielsko, Kosin, Kraśnik district, site 2 and 3, Serniawy, Chełm district, Wojciechów, Wolkana, Chełm district) but also by other elements originally visible in the area (stones, mounds, “covered with sod”).

Distinction of the space was probably also influenced by relations existing within the community which used a particular cemetery. The emergence of several rows of chests/sarcophagi within the repeatedly aforementioned necropolises of the Early Iron Age, and the existence of an interior layout, according to which the individual graves were located, probably reflected the orderly structure of a local community.

We do not know where the “history” of a given cemetery started. We can assume that the first graves were located on the edge or in the centre of the cemetery space. It seems that in the location of the first “offering” graves at any of the aforementioned sites, not only a sunrise point was observed at particular time, but also it was supported by simple technical objects such as a post driven in the ground, casting a shadow – a model line to begin the cemetery. It was also a way of reading time of the day⁶, and the mythical time was also created. It is worth mentioning here that relics of posts (stabilized with stones) were recorded in Krupy, Świeciechów Duży and Wojciechów, where they could be elements of some buildings, mark the place of necropolis in the field, or (as vertical accents) indicate the opening points of the sacral space upwards. Unfortunately, when reporting archaeological findings considering these objects, a close location of these posts was presented, therefore we are not allowed to determine whether these vertical constructions were built: in the centre or on the edge of the necropolis. Only in the case of four posts, surrounded by stones, probably established as a temple construction in Krupy, we are able to indicate a special location – in the most exposed place of this burial ground, outside the rows where the sarcophagi were located. This stone-wooden construction resembles similar structures noted in barrows of Western-Podolian group of Scythian culture from the Middle Dniester, thus in this context, it becomes an archetypal structure, referring to the funeral habits of the dead ancestors. It could be a sacred centre of the cemetery space.

Valorisation of space concerned not only the place of the burial place, but also individual graves and buried bodies. At their creations, some efforts were used to refer to directions that were positive, and therefore east and south. Clear astronomical bases had the orientation of wooden sarcophagi in the cemeteries in Krupy and Lublin-Jakubowice

⁶ In some traditional societies, until recently, time of the day was determined by measuring the length of the shadow (Kowalski 2007, 461).

Murowane. Long axes of these constructions ran from the south to the north, and the bodies of the deceased (where the anatomical corpses were preserved) were laid with the head placed to the south. Such situation was noted, *e.g.*, in grave 38 in Krupy. This direction, universal for inhuman and half-burnt burials, not only on the territory of the Lusatian culture, but also the Vysocko culture, indicates a clear valorisation of the human form. There is no doubt that in the time of development of these cultures, a human body was linked with space, and the head played the most important role. In traditional communities, the head was perceived positively as the most exposed part of the body, essential to his vital functions, and reflecting the individual characteristics of the person through the face (see Kowalski 2007, 132–136). Therefore, we can see the relationship of the head with the positive principle, with the upward orientation, for the future. Arrangement of the body with the head to the south probably strengthened its connection with the dominant sun and resurrection in the indefinite future.

A significant value of positively oriented directions, corresponding to the symbolism of “*fulgur*”, is also reflected by constructions of some graves coming from cemeteries from the Lublin region. In some wooden sarcophagi in Krupy – as can be seen in photographic documentation (see Misiewicz 2003b, 70) – gates might have been left from the south.

Wooden structures of sarcophagi from the younger sections of the Early Iron Age and other wooden elements recognized in the aforementioned sites can also be considered in the category of grave goods for the deceased, important for their further status. In traditional mythologies, a tree combines symbolism of the centre and clips three levels together – the underground, the earth and the heaven, reflecting the vertical order of the world. Due to the fact that a tree crosses boundaries of these levels, it has a mediatorial nature. A tree is also a symbol of time, permanence, vitality, and cyclical regeneration (Eliade 1994, 486; Molyneaux 1997, 86, 90; Kowalski 2007, 94, 98). A substitute for a tree (the axis of the world) could have been a post in the cemetery. As for the species recognized in the Lusatian cemeteries from the Lublin region, – birch(?) (Lublin-Jakubowice Murowane – feature I) was a symbol of a renewed life connected with fertility and female principle. Pine (Bliskowice) as an evergreen tree identified immortality (Tresidder, Dalewski 2000, 77). Oak (Bliskowice) was a symbol of holiness and permanence. It also contained the symbolism

of the central place, where the road was opened up to two opposing levels – the underworld and the heaven (Kowalski 2007, 33, 76–78).

Wooden structures in chests/sarcophagi shapes, which were discovered in the cemeteries in Bliskowice, Krupy and Lublin-Jakubowice Murowane, refer not only to the regeneration symbolism of the tree, but they also bear other rich symbolic content. As mentioned earlier, they should be seen in the category of houses for the dead, although they do not have typical structures (a gable roof supported by posts or in a tent form). It is possible that these structures were the graves intended for whole families. The analysis of bone fragments from Lublin-Jakubowice Murowane showed that particular burials kept bodies of adults – both women and men and usually a few children, and this structure usually manifests a full family (Dąbrowski, Gronkiewicz 2006). Houses of the deceased were probably destined for members of family microstructure, for those relatives, who had gone through all the rituals and obtained the status of ancestors. The idea of the House of the Dead was the notion that the dead “were living” in the underworld, and their law was the conditions they had in life. In the course of their utilization, these graves were probably accessible for periodic rites, and the remains of the deceased were protected by wooden covers. It cannot be ruled out that there was access to the interior not only “from the top”, but also from the side wall, since the long,rm used grave should be designed so that it can be opened and closed several times. (Szczepanek 2009, 208). After the objects were filled, they were closed and set on fire, but between the setting of the grave and its closure, probably many activities were carried out in a way consistent with the requirements of the ritual, covering the needs of the deceased and deities claims.

Considering settlements of the Lublin region, no sacred wooden buildings have been found so far which could have served the inhabitants. However, it is worth considering whether the entire settlement space and some of the activities performed by the people inhabiting it were not to some extent sacred. The early belief structures were born as a result of long,rm observations of nature processes, and certain actions (such as pottery firing, bronze melting, bread baking, hunting, animal slaughter, etc.) may require special behaviours (*e.g.*, magic, spells, rites) and they designated places to ensure the success of these procedures. Apart from settlements and cemeteries, there were places where the spiritual needs of the Lusatian population were fulfilled, in the zones

of nature suitable for such actions: near standing and flowing waters, at the tops of the hills, or near the distinctive trees and stones (Dąbrowski 2009, 224). We should not exclude that preconditions for the emergence and exploitation of a given necropolis could be the presence of such elements of nature as, e.g., trees or forests with specific properties.

Furthermore, the subject matter considering piles and bonfires is another wide issue in the context of timber utilization in the area of the cemetery. “Free-standing” cremation sites have not been recorded yet, while bonfires have been listed at most of widely excavated necropolises in the Lublin region. Even though this theme is definitely beyond the scope of this research, but it is worth noting that its discussion may be difficult due to the lack of specialized analyses of charcoal coming from these features as well as an extremely wide range of the problem regarding fire symbolism in funeral practices (see Kłosińska 2007).

References

- Bandrivsky M. 1994. Skrynkovi pokhovannya vysotskoyi kultury v mezhyrichchi Zbrucha i Strypy. Lviv: Lohos.
- Barth F.E. 1980. Hallstatt. Der Bergbau. In E. Lessing (ed.), *Hallstatt. Bilder aus der Frühzeit Europas*. Wien-München: Jugend und Volk, 72–77.
- Bochyński S. and Olszewski A. 2015. *Sprawozdanie końcowe z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w związku z inwestycją pn. „Rozbudowa i modernizacja system zaopatrzenia w wodę i odprowadzenie ścieków w Lublinie”*. Kontrakt nr 5B „Budowa sieci wodociągowej i kanalizacji sanitarnej w rejonie: Zadębie, Ślawin, Rudnik, Lipniak, w Lublinie. Zadanie 5 oraz interwencyjne badania archeologiczne”. Unpublished typescript stored in the Archive of Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków in Lublin.
- Czopek S. 1997. Uwagi o kulturze łużyckiej na Lubelszczyźnie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 2, 210–226.
- Dąbrowski J. 1996. Odtworzenie pełnego zestawu źródeł do poznania kultury łużyckiej. In J. Chochorowski (ed.), *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej*. Księga jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy w Uniwersytecie Jagielloński. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, 175–186.
- Dąbrowski J. 2009. *Polska przed trzema tysiącami lat. Czasy kultury łużyckiej*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Dąbrowski P. and Gronkiewicz S. 2006. *Ocena antropologiczna przepalonych szczątków kostnych z cmentarzyska w Jakubowicach Murowanych, stanowisko 5, gm. Wólka Lubelska, woj. lubelskie*. Unpublished Master thesis stored in the Archive of Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin.

- Dziedziak S. 2003. Cmentarzysko kultury łużyckiej w Wieprzcu, pow. Zamość, woj. lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 6, 296–317.
- Eberst H. 2012. Problema ynterpretatsyy pohrebal'nykh obryadov Zapadno-Podolskoy hruppy ranneckyfcokoy kul'tury. In *Kultury stepnoy Evrazyy y ykh vzaymodeystviye s drevnyimi tsyvylyzatsyyami*. Materyaly mezhdunardnoy nauchnoy konferentsyy, posvyashchennoy 110-letyyu so dnya rozhdenyya vydayushchehosya rossyiskoho arkheoloha Mykhayla Petrovycha Hryaznova. Tom 2. Sankt-Peterburh: Peryferyya, 325–332.
- Eliade M. 1994. *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Furmánek V., Veliáčik L. and Vladár J. 1991. *Slovensko v dobie bronzovej*. Bratislava.
- Gajewski L. and Urbański A. 1981. Wieprzec stan. 1, gm. Zamość, woj. zamojskie. *Sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii UMCS i Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w 1981 roku*, 8–9.
- Gardawski A. 1979. Zagadnienia wytwórczości. In J. Dąbrowski and Z. Rajewski (eds.), *Prahistoria Ziemi Polskich*. Tom 4. *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 257–278.
- Gediga B. 2010. Śląsk – regionalna prowincja kultury halsztackiej. In B. Gediga and W. Piotrowski (eds.), *Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy Środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza (= Biskupińskie Prace Archeologiczne 8. Prace Komisji Archeologicznej 18)*. Biskupin–Wrocław: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie – Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 187–216.
- Gedl M. 1973. *Cmentarzysko halsztackie w Kietrzcu pow. Głubczyce*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gedl M. 1984. *Wczesnołużyckie groby z konstrukcjami drewnianymi*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gołub S. 1994. Wstępne badania na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej w Wojciechowie, stan. 8, gm. Hańsk. *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1987–1988 roku*, 23–25.
- Gurba J. 1965. Grób grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w Bliskowicach, pow. Kraśnik. *Wiadomości Archeologiczne* 31/2–3, 274–276.
- Hoffmann W. 1937. Das Totenhaus von Lampersdorf, Kreis Oels. *Altschlesische Blätter* 12, 7–8.
- Kłosińska E. 1991. Early Phase of Lusatian Culture barrow burial ground in Lower Silesia at Mikowice, Opole Voivodship site 1. *Antiquity* 65/248, 651–661.
- Kłosińska E. 1994. Uwagi o kilku obiektach kurhanowych odkrytych w Mikowicach, woj. Opole. *Silesia Antiqua* 36–37, 7–27.
- Kłosińska E. M. 2006. Sprawozdanie z badań na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Perespie, pow. tomaszowski w sezonach 2003–2004. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 8, 63–69.
- Kłosińska E. 2007. Symvolichnyy zmist pohrebal'nykh zvyhayiv naselennya luzhytskoyi kultury na Lyublinshchyni v epokhu bronzы ta rannoho zaliza. *Arkheolohichni doslidzhennya Lvivskoho Universytetu* 10, 41–59.

- Kłosińska E. M. 2007a. Issues of the East- and Central-European contacts of the Lublin Region in the younger Bronze Age and the early Iron Age in the light of existing research and sources. In J. Baron and I. Lasak (eds.), *Long Distance Trade in the Bronze Age and Early Iron Age* (= *Studia Archeologiczne* 40). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 269–290.
- Kłosińska E. M. 2007b. Lubelszczyzna i Ukraina w młodszych odcinkach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza – pytania o losy wspólne i niewspólne. In L. Bakalarska (ed.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. Łańcut (26–28 X 2005 r.)*. Warszawa: Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, 226–249.
- Kłosińska E. M. 2009. Sąsiedzi przez Roztocze. Kilka uwag na temat lubelskiego i tarnobrzeskiego wariantu kultury łużyckiej. In S. Czopek and K. Trybała-Zawiślak (eds.), *Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensia* 11). Rzeszów: Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego – Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 139–155.
- Kłosińska E. and Klisz T. 2003. Po śmierci ku Słońcu. *Z otchłani wieków* 58, 59–67.
- Komarova M. Y. 1961 Pamyatnyky andronovskoy kultury bliz ulusa Orak. In *Épokha bronzы y ranneho zheleza Sybyry y Sredney Azyy*. Lenynhrad: Ęrmytazha, 32–73.
- Kowalski P. 2007. *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kurzątkowska U. 1987. Cmentarzysko z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Jakubowicach Murowanych, stan. 5, gm. Wólka Lubelska, woj. lubelskie. *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1987 roku*, 19–23.
- Kurzątkowska U. 1988. Badania na cmentarzysku z wczesnej epoki żelaza w Jakubowicach Murowanych, stan. 5, gm. Wólka Lubelska, woj. lubelskie. W: *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1988 roku*, 19–23.
- Kurzątkowska U. 1989. Trzeci sezon badań na cmentarzysku z wczesnej epoki żelaza w Lublinie-Jakubowicach Murowanych, ul. Pliszczyńska 14. *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1989 roku*, 21–23.
- Kurzątkowska U. and Rozwałka A. 1990. Nowe odkrycia w Lublinie-Jakubowicach Murowanych, stanowisko 5. *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1990 roku*, 39–43.
- Latałowa M. 2003. Holocen. In S. Dybova-Jachowicz and A. Sadowska (eds.), *Paliologia*. Kraków: Wydawnictwa Instytutu Botaniki Polskiej Akademii Nauk, 273–292.
- Lityńska-Zajęc M. 2007. Znaczenie znalezisk roślinnych dla archeologii i paleoekologii. In M. Makohonienko, D. Makowiecki and Z. Kurnatowska (eds.), *Studia interdyscyplinarne nad środowiskiem i kulturą w Polsce* (= *Środowisko – Człowiek – Cywilizacja. Tom 1. Seria Wydawnicza Stowarzyszenia Archeologii Środowiskowej*). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 211–220.
- Malinowski T. 1962. Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce. *Przegląd Archeologiczny* 14, 5–135.

- Misiewicz W. 1999. Pierwszy sezon badań na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej we wsi Krupy, stan. 1, pow. Lubartów, woj. lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 4, 99–106.
- Misiewicz W. 2000. Drugi sezon badań na cmentarzysku ciałopalnym w Krupach, pow. Lubartów, stan. 1. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 5, 63–71.
- Misiewicz W. 2003a. Wyniki trzeciego sezonu badań na cmentarzysku kultury łużyckiej we wsi Krupy, gm. Michów, pow. Lubartów. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 6, 79–85.
- Misiewicz W. 2003b. Zachodnie rubieże wschodnich rytuałów. *Z Otchłani Wieków* 58, 68–73.
- Misiewicz W. 2005. Badania na stanowisku 1 w Krupach, pow. Lubartów, w latach 2001 i 2003. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 7, 66–76.
- Miśkiewicz J. and Węgrzynowicz T. 1974. Cmentarzyska kultury łużyckiej z Kosina, pow. Kraśnik (Stanowiska I, II, III). *Wiadomości Archeologiczne* 39/2, 131–202.
- Molyneaux B. L. 1997. *Kult ziemi*. Warszawa: Świat Książki.
- Niedźwiedź J. 1999. Badania ratownicze na cmentarzysku kultury łużyckiej w Gródku nad Bugiem, stan. 1B, pow. Hrubieszów, w 1998 roku. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 4, 107–112.
- Petrenko V. H. 1989. Skyfskaya kamennaya skyłptura. In A. Y. Melyukova (ed.), *Stepy evropejskoy chasty SSSR v skyfo-sarmat-skoe vremya*. Moskwa: Nauka, 104–106.
- Ralska-Jasiewiczowa M. 1999. Zmiany roślinności w późnym holocenie i ich związek z rozwojem osadnictwa. In L. Starkel (ed.), *Geografia Polski. Środowisko przyrodnicze*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 119–127.
- Ślaski J. 1950. Łużyckie wyroby drewniane z Biskupina. In J. Kostrzewski (ed.), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w grodzie kultury łużyckiej w Biskupinie w powiecie żnińskim za lata 1938–1939 i 1946–1948*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne, 160–171.
- Smirnova H. I. 1997. Pro etnokulturi zminy v rozvytku serednodnistrovskoho rehionu v VII st. do n. e. *Aheologiya* 3, 57–65.
- Smirnova H. I. 2004. Sostoyanye yzuchenyya Zapadno-Podoł'skoy hruppy pamyatnykov ranneskfskoho vremeny v Lesostepnoy Skyfyy v kontse XX veka. In J. Chochorowski (ed.), *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci Profesora Tadeusza Sulimirskiego*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 409–429.
- Sulimirski T. 1936. *Scytowie na Zachodnim Podolu*. Lwów: Lwowskie Towarzystwo Prehistoryczne.
- Szczepanek A. 2009. Groby zbiorowe – grobowce rodowe i pochówki wtórne. Interpretacja antropologiczna. In W. Dzieduszycki and J. Wrześniński (eds.), *Metody. Źródła. Dokumentacja (= Funeralia Lednickie. Spotkanie 11)*. Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 205–213.
- Szumilo M. 2011. *Domy zmarłych w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na ziemiach polskich*. Unpublished Master thesis stored in the Archive of Institute of Archaeology, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin.
- Tresidder J. and Dalewski Z. 2000. *Symbol e i ich znaczenie. Ilustrowany przewodnik zawierający ponad 1000 symboli wraz z objaśnieniem ich tradycyjnego i współczesnego znaczenia*. Warszawa: Grupa Wydawnicza Bertelsmann Media.

- Vlček E. and Hájek L. 1963. A ritual well and the find of an early bronze age iron dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). In P.S. Gimpera , *A Pedro Bosch-Gimpera en al septuagésimo aniversario de su nacimiento*. Mexico: Instituto Nacional de Antropología e Historia, Universidad Nacional Autónoma de México, 427–436.
- Wichrowski Z. 1989. Osadnictwo kultury łużyckiej we Wronowicach-Paprzycy, woj. zamojskie, stan. 5A i 5B. *Prace i Materiały Zamojskie* 2, 98–138.
- Wichrowski Z. 2006. Świeciechów Duży, st. 1. *Zachodnie rubieże wschodnich rytuałów (folder wystawy archeologicznej w Muzeum Regionalnym w Kraśniku, otwartej 2006. 05. 09)*. Kraśnik: Muzeum Regionalne w Kraśniku , 2–3.

Elżbieta Małgorzata Kłosińska

Kilka uwag na temat obecności drewna w praktykach funeralnych ludności kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie

Odkrycia poczynione na osiedlach typu biskupińskiego każą postrzegać ludność kultury łużyckiej jako wykorzystującą w codziennym bytowaniu znaczne ilości drewna. W czasach rozwoju tej kultury zasób tego surowca doznawał znacznego uszczerbku, bowiem wraz ze wzrostem demograficznym, poszerzaniem zasięgu osadnictwa oraz intensyfikacją gospodarki rolniczej postępowało odlesianie, co doprowadziło do nieodwracalnych zmian w środowisku przyrodniczym na ziemiach polskich (por. Ralska-Jasiewiczowa 1999, 124; Latałowa 2003, 289). Oczywiście, nie tylko w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza surowiec ten stanowił podstawę wytwórczości. Wykorzystywano go przez stulecia, wszędzie tam, gdzie był dostępny. Z drewna, kory, łyka – surowców, z racji swojej natury, nietrwałych, powstawały, jak to ujął trafnie Jan Dąbrowski (1996), brakujące źródła kultury łużyckiej, które nie dotrwały do naszych czasów. Oprócz drewnianych relikwów życia codziennego (Dąbrowski 1996, 179–180; 2009, 202), które przepadły w toku procesów podepozycyjnych, umykają nam liczne – jak można sądzić – ślady użytkowania drewna w praktykach pogrzebowych, np. skrzynki, figurki, biżuteria, itp.

Na cmentarzyskach ludności kultury łużyckiej spotykamy się z niezbyt częstymi, ale stosunkowo zróżnicowanymi przykładami zastosowania drewna (por. Malinowski 1962, *passim*). Służyło ono do wznoszenia skrzyń/sarkofagów grobowych przy zastosowaniu dranic, belek i palików, adaptowano wydrążone kłody, szalowano drewnem ściany jam grobowych, wykonywano pojemniki na kości oraz pokrywy popielnic, wznoszono słupowe budowle nagrobne i inne, służące praktykom kultowym oraz palisady i opłotowania, oznaczano groby i cmentarzyska na powierzchni gruntu za pomocą stel i słupów drewnianych. W wyposażeniu zmarłych mogły się znajdować naczynia z kory i łyka, figurki, narzędzia i broń, a także biżuteria i części stroju, takie jak paciorki, guziki, nakrycia głowy, obuwie. Ważną rolę pełniło też drewno jako paliwo do stosów i ognisk.

Jedne z najbardziej interesujących przykładów użytkowania drewna w praktykach funeralnych pochodzą ze Śląska. Odnotowano je przede wszystkim na wielkim cmentarzysku w Kietrze, pow. głubczycki. Z początkami kultury łużyckiej na tym stanowisku wiąże się tzw. groby typu kietrzańskiego, charakteryzujące się obecnością drewnianych trumien i wznoszących się niekiedy nad nimi zadaszeń, wspartych na czterech słupach (Gedl 1984). Zbliżone wyglądem, współczesne założenia drewniane znane są też z innych stanowisk południowo-zachodniej Polski, np. spod nasypów kurhanów w Mikowicach, pow. namysłowski (Kłosińska 1991; 1994). Genezę tych

grobow i ich funkcjonowanie we wczesnołużyckim *milieu* zgodnie odnosi się do wcześniejszych oddziaływań kultury mogiłowej na terenie Śląska (Gedl 1984, 68; Kłosińska 1991, 660; 1994, *passim*). Kilka stuleci później pojawiają się w tych samych miejscowościach konstrukcje innego rodzaju – grobowce komorowe na planie kwadratu, zawierające wewnątrz ciałopalny pochówek popielnicowy oraz liczne przystawki (Hoffmann 1937; Gedl 1973, *passim*). Zachowały się tu dość dobrze zarysy belek drewnianych, które łączono ze sobą na zrąb, albo umieszczano w pazach pionowych słupów narożnikowych (Gedl 1973, 21). Groby komorowe stanowiły wynik adaptacji wzorców płynących z terenów kultury wschodniohalszackiej. Jest prawdopodobne, że na cmentarzyskach Kietrza, Mikowic i – ostatnio rozpoznanego – Domasławia, pow. wrocławski, stanowią one miejsca spoczynku przedstawicieli miejscowych elit, lokalnych „książąt”, reprezentujących śląską prowincję kultury halszackiej (por. Gediga 2010).

Na Lubelszczyźnie najbardziej spektakularne przykłady wykorzystania drewna w praktykach pogrzebowych pochodzą z Bliskowic, pow. kraśnicki (Gurba 1965), Lublina-Jakubowic Murowanych (Kurzątkowska 1987, 1988, 1989; Kurzątkowska, Rozwałka 1990) oraz z Krup, pow. lubartowski (Misiewicz 1999; 2000; 2003a; 2003b; 2005). Znajdujące się tu prostokątne skrzynie/sarkofagi, użytkowane w młodszym odcinku wczesnej epoki żelaza, nie mają swoich odpowiedników w środowisku kultury łużyckiej. Należy żałować, że te fascynujące odkrycia nie stały się do tej pory przedmiotem szczegółowych studiów, czy chociażby wyczerpujących publikacji źródłowych na odpowiednim poziomie. Mimo to, były niejednokrotnie wzmiankowane w literaturze i stawały się przedmiotem wstępnych interpretacji (Czopek 1997, 218; Misiewicz 2003b; Kłosińska, Klisz 2003, 67; Kłosińska 2007a, *passim*; 2007b, *passim*; 2009, *passim*).

Poza przypadkiem pojedynczego grobu w Bliskowicach, mamy do czynienia ze stanowiskami zawierającymi pewną, niezbyt dużą ilość grobów (Krupy, Lublin-Jakubowice Murowane). Zwraca uwagę fakt, że w przypadku tych cmentarzysk zachodzi zjawisko porządkowania i rozgraniczania przestrzeni, co stanowi kontynuację zwyczajów panujących w epoce brązu na nekropoliach popielnicowych Lubelszczyzny. Drewniane grobowce skrzyniowe (sarkofagi), zawierające zazwyczaj relikty pochówków zbiorowych, nadpalanych i ciałopalnych, tworzą wyraźne struktury liniowe. Mniej skomplikowaną sytuację notujemy na cmentarzysku w Lublinie-Jakubowicach Murowanych, złożonym z dwóch niemal idealnie równych rzędów grobów (Kurzątkowska, Rozwałka 1990, ryc. 1). W niektórych z nich zachowały się duże relikty drewna, stanowiące zapewne elementy drewnianych skrzyń. Oba rzędy¹, jak to wynika z dostępnego planu cmentarzyska, rozciągały się wzdłuż osi

¹ Niedawno, w pewnej odległości na południe od odsłoniętej połaci cmentarzyska, znaleziono kolejny, pojedynczy grób (Bochyński, Olszewski 2015). Obiekt ten mógł należeć do kolejnego rzędu grobów na tym stanowisku lub być elementem odrębnej (lecz współczesnej) nekropoli. Niewielki zasięg prowadzonych w tym miejscu prac ratowniczych nie pozwala na zweryfikowanie tych przypuszczeń.

wschód–zachód z bardzo nieznacznym odchyleniem na północny wschód – południowy zachód, a dystans między nimi wynosił około 7 m. Zwraca również uwagę fakt, że odległość pomiędzy poszczególnymi grobowcami była proporcjonalnie równa. Rozplanowanie przestrzenne cmentarzyska w Krupach było nieco inne (Ryc. 1), a formy grobów ciałopalnych bardziej zróżnicowane. Z ustaleń przeprowadzonych w terenie wynika, że nekropola (a przynajmniej jej odsłonięta część), w czasie gdy powstawała i była użytkowana, zajmowała teren płaski (Misiewicz 2003a, 85; 2003b, 68). Badania ujawniły, że znajdowały się tu jakby trzy rzędy konstrukcji. W pierwszym rzędzie (od strony piaskowni) wznosiły się obiekty z kamienia oraz z kamienia i drewna, z których ten ostatni zwłaszcza, reprezentował bardzo oryginalne, czterosłupowe rozwiązanie konstrukcyjne, wzmocnione u podstawy słupów potężnymi kamieniami i prawdopodobnie zadaszone. Mogła to być struktura „wyższego rzędu”, rodzaj świątyni, czy centralnego miejsca praktykowania obrzędów religijnych. Konstrukcji tej towarzyszyło kilka grobów ciałopalnych popielnicowych i jamowych. W odległości około 2 m na południe od opisanej konstrukcji rozciągał się rząd grobów skrzyniowych, a kolejny rząd analogicznych obiektów dalej, w podobnej odległości. Wszystkie trzy rzędy grobów umiejscowione zostały na osi wschód–zachód, z dość znacznym odchyleniem na północny wschód – południowy zachód. Odległość pomiędzy grobami w poszczególnych rzędach wahała się od 3 do 10 m. W przestrzeni cmentarzyska wystąpiły również groby ciałopalne popielnicowe i jamowe.

Na każdym z wymienionych stanowisk wspomniane budowle różniły się nieco pod względem wielkości i szczegółów konstrukcyjnych. Te ostatnie nie we wszystkich przypadkach były jednak czytelne, co w znacznym stopniu było zależne nie tylko od zaistniałych w wyniku wielowiekowych procesów podepozycyjnych zniszczeń, ale też od zakresu obserwacji przedsięwziętych w trakcie badań. Zasadniczą jednak przeszkodą w pełnym rozpoznaniu tych spektakularnych obiektów, był zwyczaj palenia ich *in situ* przez samych konstruktorów i użytkowników. Relikt takiego obiektu odsłonięty w Bliskowicach zachował się w formie jamy wypełnionej spalonym drewnem, dużymi, beładnie ułożonymi kłodami. W obrębie jamy zachował się bezpopielnicowy pochówek ciałopalny w formie stosu, a także kilka nieprzepalonych kości ludzkich (Gurba 1965, 274). Grobowce skrzyniowe w Krupach również charakteryzowały się znacznym zakresem przepalenia, jednakże w kilku przypadkach możemy odtworzyć ich wygląd (Ryc. 1 i 2). Były to prostokątne skrzynie, mające dno wyłożone prawdopodobnie cienkimi gałęziami, a podpierane cienkimi palikami ściany, a także wieko, wykonywano z dranic i bali różnej grubości (Misiewicz 2003b, 68–69). Drewno było układane wzdłuż i w poprzek, na krzyż i na styk. Dranice tworzące sarkofag były zazwyczaj grube, lecz zróżnicowane pod względem długości i szerokości. W grobach, gdzie materiał organiczny zachował się lepiej widzimy kawałki drewna (dranice, belki) o ponad metrowej długości i szerokości dochodzącej do 15 cm. Jak wynika z ustaleń poczynionych w trakcie badań, wszystkie skrzynie były wkopywane w całość do głębokości 50 cm, a całkowita ich

wysokość dochodziła do 1 m. Oznacza to, że przy istnieniu cienkiego pokładu nawarstwień na calcu (por. tamże, 68), skrzynie mogły być widoczne na powierzchni cmentarzyska. Wielkość tych budowli sepulkralnych oscylowała od 4,5–1 m długości, do 1,8–0,5 m szerokości. Do wnętrza składano przepalone kości ludzkie w niewielkich stosach, bez osłony lub w organicznych pojemnikach, albo też w glinianych popielnicach. Jedynie w grobowcu 33, na dranicie określonej przez badaczkę stanowiska jako mury (Misiewicz 2005, 75), nadpalone szczątki ludzkie spoczywały w porządku anatomicznym. Jamy, które drążono w calcu, po to aby wznieść drewniany sarkofag, były – jak to pokazuje dokumentacja z badań – niekiedy nieco szersze, niż sama skrzynia. W takiej przestrzeni (na zewnątrz skrzyni) umieszczano dodatkowe pochówki i dary dla zmarłych. Integralną częścią tego cmentarzyska były również groby ciałopalne, popielnicowe i jamowe lokowane zazwyczaj w pobliżu większych obiektów, rzadziej z dala od nich. Spotyka się tu popielnice ustawione w czystym piasku, pionowo lub na boku, z dodatkowymi elementami (resztki stosu, kamień) lub bez. Groby ciałopalne umieszczano też w pojemnikach organicznych, niekiedy w wyraźnie rysujących się jamach z resztkami stosu. W przestrzeni cmentarzyska groby popielnicowe i jamowe tworzyły niekiedy niewielkie skupienia, układające się w półkole, czy linię wzdłuż osi północ-południe.

Na cmentarzysku w Lublinie-Jakubowicach Murowanych, w niektórych prostokątnych jamach grobowych zachowały się relikty zwęglonych belek drewnianych (Kurzątkowska 1987, 22; 1989, 23), co świadczy o tym, że również konstruowano tu sarkofagi, które następnie palono *in situ*. Poczynione w trakcie badań obserwacje pozwalają też przypuszczać, że na tym stanowisku licowano ściany jam grobowych drewnem, stosowano przepierzenia (?) oraz konstrukcje słupowe (por. Kurzątkowska 1987, 22; 1989, 23). Kształt tych obiektów nie jest jednak tak łatwy do określenia, jak w przypadku wyżej opisanego stanowiska w Krupach. Pomimo, że nie wszędzie odkryto relikty drewna, jego obecność i to zapewne w znacznej ilości poświadczają, występujące w wielu grobach, węgle drzewne. Z dostępnych opisów wynika, że wyposażenie pochówków składano na belkach (Kurzątkowska 1989, 23), będących, jak w grobie 9, prawdopodobnie reliktem podłogi. Stosunkowo najlepiej zachowaną konstrukcją grobowca zaobserwowano w tzw. obiekcie I, który różnił się od innych budowli sepulkralnych na tym stanowisku. Był założony na planie zbliżonym do kwadratu (3,30 x 3,80 m), charakteryzował się prawdopodobnie wewnętrznym podziałem, bowiem „Pomiędzy (...) podwójnymi szkieletami znajdowała się zwęglona belka (...)”; zanotowano tu również relikty słupów (Kurzątkowska 1987, 22). Można zatem powiedzieć, że w Lublinie-Jakubowicach Murowanych wznoszono konstrukcje drewniane, których elementami były podłogi, ściany boczne i wewnętrzne oraz prawdopodobnie wieko, czy pokrywy, wspierające się na słupach. Uległy one destrukcji podczas spalania w wysokiej temperaturze. Wydaje się, że do celów konstrukcyjnych używano również gliny, bowiem w grobach odnotowano obecność dużych brył, przypominających dobrze wypaloną polepę.

Pierwotna wysokość skrzyń, czy też w ogóle – jam grobowych, jest trudna do odtworzenia, jednak skoro przy północno-zachodnim skraju grobu 6 zauważono pochówek w pozycji siedzącej (Kurzątkowska 1988, 21), to strop tego obiektu musiał się znajdować około 1 m powyżej poziomu odkrycia kości. Częściej niż w Krupach występowały tu relikty nadpalanych ciał, spoczywające w porządku anatomicznym w obrębie jam grobowych, a w przypadku kilku zmarłych w jednym grobie zastosowano przeciwstawny układ zwłok (Kurzątkowska 1987, 20, 22; 1988, 19; 1989, 22). Notowano również skupiska przepalonych kości (np. obiekt I), a wśród nich spektakularne znaleziska – duże fragmenty kory (Kurzątkowska 1987, 22). Można przypuszczać, że znajdował się tu pojemnik (pojemniki) przeznaczony na ciało palny pochówek dziecięcy, albo do innych celów sepulkralnych. Zachowało się okrągłe dno walcowatego pojemnika – kobiałki, wykonanego prawdopodobnie z kory brzozonej². W pradziejach pojemniki z surowców organicznych (drewna, kory, skóry) znajdowały się niewątpliwie w powszechnym użyciu, ale tylko w wyjątkowych okolicznościach (w wilgotnym, chłodnym środowisku) ich relikty dotrwały do chwili obecnej. Na terenie środkowej i północnej Europy takie unikatowe znaleziska były notowane na stanowiskach z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (por. Slaski 1950, 160–162; Vlček, Hájek 1963, *passim*; Gardawski 1979, 263; Barth 1980, ryc. 32; Furmánek i in. 1991, 421, fot. 25)³.

Poza prawdopodobną obecnością kory brzozonej, informacje o składzie gatunkowym wykorzystywanego drewna są nad wyraz nikłe. W Bliskowicach potwierdzony został dąb, sosna i gatunek nierozpoznany (Gurba 1965, 274). Biorąc jednak pod uwagę lokalizację omawianych stanowisk istniała możliwość stosowania różnych gatunków drewna. Nie wiemy, czy budowniczowie konstrukcji kierowali się preferencjami określonego budulca. Warto zwrócić jednak uwagę na fakt, że drewno dębu i buka charakteryzuje się nie tylko znaczną wytrzymałością, ale też dobrymi warunkami spalania (por. Lityńska-Zajac 2007, 214–215). Nie należy wykluczyć, że znano te wartości użytkowe, kierowano się też zapewne dostępnością surowca w okolicznym drzewostanie. Powszechnym natomiast w tych czasach gatunkiem była sosna zwyczajna.

Dokonując podsumowania wyglądu cmentarzysk z drewnianymi konstrukcjami grobowymi, pochodzącymi z wczesnej epoki żelaza na terenie Lubelszczyzny, trzeba stwierdzić co następuje:

- cmentarzyska mają strukturę uporządkowaną zgodnie ze stronami świata;
- liniowy układ grobów nawiązuje do rozplanowania wcześniejszych nekropoli popielnicowych;
- groby mają znaczne rozmiary;

² Dziękuję Pani Urszuli Kurzątkowskiej za możliwość obejrzenia tego znaleziska i niepublikowanej dokumentacji rysunkowej jej autorstwa.

³ Warto wspomnieć o odkryciu analogicznego przedmiotu na cmentarzysku ludności kultury andronowskiej, ulokowanym u podnóża Altaju w Azji Centralnej (Komarova 1961, 42, 52, tabl. XV: 26). Tu panowały daleko lepsze warunki do zachowania się takich organicznych przedmiotów.

- jamy grobowe bywają szalowane dranicami albo w ich wnętrzu są budowane skrzynie/sarkofagi;
- materiałem budowlanym są dranice, belki, paliki oraz chrust/gałęzie;
- sposób łączenia narożników jest nieznan; być może dranice tylko przylegały do siebie;
- ściany, sięgające do wysokości około 1 m, były stabilizowane pionowo wbitymi palikami;
- dna grobowców wykładano cienką warstwą gałęzi lub konstruowano podłogę z dranic;
- skrzynie/sarkofagi przykrywano wiekiem opartym na ścianach bocznych lub
 - w przypadku większych konstrukcji – na słupach wbitych w dno grobu;
- jest prawdopodobne, że konstrukcje były wzmacniane gliną;
- po odpowiednim czasie obiekty podpalano od góry (zapewne dla lepszego efektu na pokrywach umieszczano warstwę chrustu).

Warto jeszcze kilka uwag poświęcić pochówkom złożonych w tych obiektach. Tylko tu zmarłego lub zmarłych palono *in situ* w obrębie grobu. W przypadku, gdy nie zachodziła konieczność odsuwania starszych pochówków w celu zrobienia miejsca młodszym, dość dobrze zachowywał się układ zwłok w grobie. W Krupach ciała pojedynczych zmarłych z grobów 33 i 38 zachowały się na tyle, że można stwierdzić układ anatomiczny i ułożenie zwłok z głową w kierunku na południe (Misiewicz 2005, 66, ryc. 2A, B). Bardziej skomplikowane układy nadpalanych ciał widać w grobach na nekropoli w Lublinie-Jakubowicach Murowanych. Z uwag badaczki tego stanowiska wynika, że występował układ anatomiczny zmarłych w grobie, pozycja na wznak, przy orientacji wzdłuż osi północ-południe. Stosunkowo częsty jest też przeciwstawny układ zwłok (nazywany też „na waleta” – Kurzątkowska 1987, 20, 22), a pojawiające się niekiedy fragmenty szkieletów przywodzą na myśl dekompozycję zwłok podczas zabiegów pogrzebowych. Całkowicie przepalone szczątki występowały też w dość zwartych skupiskach i są to zapewne relikty pochówków ciałopalnych, składanych w pojemnikach organicznych. Ewenementem jest pochówek w pozycji siedzącej (grób 6 – Kurzątkowska 1988, 21), gdzie zmarły opierał się plecami o ścianę jamy grobowej (?).

Rzadkim i trudnym do interpretacji rodzajem pochówków były na Lubelszczyźnie cenotafy. Właściwie tylko jeden obiekt na tym terenie można uznać za niewątpliwie grób symboliczny. Na żaden ślad kości nie natrafiono w sarkofagu drewnianym, określanym jako grób 10 w Krupach (Misiewicz 2000, 63, 70, ryc. 3A). Ta dobrze zachowana, duża konstrukcja (4,10 x 1,5 m) o ścianach wykonanych z dranic podpartych wbitymi w ziemię palikami, przykryta balami i dranicami, została spalona bez zmarłego wewnątrz, co nie było raczej dziełem przypadku, ponieważ nieistniejący pochówek zaopatrzone wcześniej w kilka naczyń (trzy odwrócone do góry dnem).

Możemy założyć, że w tych wielkich skrzyniach/sarkofagach byli składani zmarli połączeni więzami krwi (Ryc. 2). Przez okres użytkowania, grobowce te były prawdopodobnie dostępne dla okresowo odbywających się w ich pobliżu obrzędów, a szczątki zmarłych zabezpieczano za pomocą

drewnianych pokryw, czy wznoszącego się na słupach zadaszienia. Te monumentalne, jak na ów czas i miejsce, budowle, były wyrazem troski o zmarłych i starań, aby mieli podobne warunki, jakie posiadali za życia. Spostrzeżenie to odnosi się do idei „domu zmarłych”, rozpowszechnionej w wielu pradziejowych kulturach, nie tylko we wczesnej epoce żelaza (Szumiło 2011). Osobiste wyposażenie zmarłych było tu nad wyraz skromne i ograniczało się do drobnej brązowej biżuterii i fragmentów tuszy mięsnej. Ceramikę składano zaś w osobnych miejscach i miała ona prawdopodobnie charakter ofiarny.

Po wypełnieniu obiektów, zamykano je i podpalano, jednak pomiędzy założeniem grobu a jego zamknięciem, wykonywano wiele czynności magicznych, zabezpieczających potrzeby zmarłych i roszczenia bóstw. Dokonując rozplanowania cmentarzyska zachowywano obowiązujący dotąd w kulturze łużyckiej na Lubelszczyźnie kanon czcicieli Słońca, polegający na rozmieszczaniu grobów na osi wschód–zachód. Starano się przy tym, aby dłuższa oś tych wielkich grobowców wyznaczała kierunek północ–południe (Kłosińska, Klisz 2003, *passim*). W większym też niż w epoce brązu zakresie, stosowano magię apotropaiczną, aby zneutralizować negatywną moc bóstw podziemi. W wielu przypadkach zawartość ofiarnych naczyń kierowano ku ziemi, ustawiając je do góry dnem (tamże, ryc. 9; Misiewicz 2003b, patrz: trzecia nienumerowana rycina w artykule).

Groby ujawnione w Bliskowicach, Lublinie-Jakubowicach Murowanych i Krupach, mogły być inspirowane przez ludność przybyłą ze Wschodu, z terenu Zachodniego Podola, powielającą pewne rysy tamtejszego obrządku pogrzebowego, takie jak – wnoszenie dużych, czworobocznych grobów komorowych z drewna i kamienia, palenie zmarłych *in situ*, odwracanie naczyń obrzędowych, stabilizowanie kamieniami konstrukcji słupowych, wznoszących się nad grobami, czy wyposażenie zmarłych w mięso (por. Sulimirski 1936, 6–9; Petrenko 1989, 73; Bandrivsky 1994, 143; Smirnova 1997, ryc. 2; 2004, 419; Eberst 2012, *passim*). Być może namiastką kurhanów było dla tych ludzi zakładanie cmentarzysk na eksponowanych kulminacjach terenu. Warto jednak podkreślić, że pod względem rozplanowania obiekty z Krup i Lublina-Jakubowic Murowanych powielają model liniowy, charakterystyczny dla wcześniejszych cmentarzysk „łużyckich” Lubelszczyzny, a w ich obrębie były też lokalizowane pojedyncze pochówki popielnicowe (Krupy – Misiewicz 2000, 70). Łączy to niewątpliwie nowe obyczaje funeralne z dawnymi, a może nawet świadczy o przysposobieniu części „łużyckich” zmarłych na nowych nekropolach. Poza unikatowymi formami grobów obiekty te dostarczyły unikatowych znalezisk: w Krupach jest to kolczyk gwoździowaty (Misiewicz 2003b, patrz: jedenasta nienumerowana rycina w artykule), a w Lublinie-Jakubowicach Murowanych – materiał organiczny (Kurzątkowska 1987, 22) – okrągłe denko z kory brzoźowej z otworkami wzdłuż krawędzi⁴.

Wcześniej, w epoce brązu, ludność kultury łużyckiej również znajdowała zastosowanie dla drewna w praktykach pogrzebowych. Potwierdzają

⁴ Por. przypis 2.

to jednak tylko bardzo nikle ślady na kilku cmentarzyskach ciałopalnych powstałych w tym okresie, w kilku przypadkach użytkowanych także we wczesnej epoce żelaza.

Sądzi się, że na cmentarzysku w Świeciechowie Dużym, pow. kraśnicki groby oznaczano w terenie za pomocą kamieni lub kopczyków z kamieni, a drewniany słup (w obstawie kamiennej) informował o istnieniu cmentarza (Wichrowski 2006, 2). Analogiczną funkcję spełniały zapewne słupy, których dwa relikty zostały zidentyfikowane w Wojciechowie, pow. chełmski (Gołub 1994).

W Wieprzcu, pow. zamojski, brak uszkodzeń w obrębie gęsto ustawionych popielnic, miał dowodzić istnienia oznaczających je nasypów ziemnych i innych nietrwałych konstrukcji (Dziedziak 2003, 240). Do tych ostatnich mogły należeć jakieś widoczne w terenie drewniane ogrodzenia. Relikt takiego „opłotowania”, czy też palisady, wystąpił nie tylko na cmentarzysku w Bielsku, pow. opolski, gdzie osłaniał centralne skupisko grobów⁵, ale także w samym Wieprzcu, jednak w tym przypadku jego chronologiczny związek z łużyckim cmentarzyskiem pozostaje niepewny (por. Gajewski, Urbański 1981, 9). Nie możemy jednak wykluczyć, że z powodu braku naturalnej przeszkody, drewniana palisada oddzielała cmentarzysko ze stanowiska 1 od innych, istniejących tu pól sepulkralnych. Sądzi się, że za pomocą palisady lub fosy, obiektów widocznych niegdyś w terenie, oddzielone zostały od siebie osada i cmentarzysko na stanowiskach 5a i 5b w Wronowicach, pow. hrubieszowski (Wichrowski 1989, 132).

Czy jakieś inne struktury organiczne były składnikami grobów zawierających popielnice – o tym możemy powiedzieć bardzo mało. Po północnej stronie popielnicy w grobie 32 na cmentarzysku w Gródku, pow. hrubieszowski, stan. 1B zauważono półksiężycowaty, ciemniejszy zarys, który, jak się sądzi, stanowił relikwiarz przedmiotów organicznych, bądź drewnianej konstrukcji, która uległa rozkładowi (Niedźwiedz 1999, 107). Jak wynika z zachowanego planu sytuacyjnego nekropoli w Bielsku, analogiczne zaciemnienia wystąpiły tu w przypadku aż 15 popielnic. Zaciemnienia te otaczały zacyfry ze wschodu, północnego wschodu, północy i południa.

W przypadku grobów popielnicowych Lubelszczyzny uderzająca jest mała ilość naczyń przykrywających otwory popielnic. Nie można jednak wykluczyć, że były użytkowane do tego celu pokrywy organiczne, np. z drewna, kory, liści, skóry i tkaniny (por. Miśkiewicz, Węgrzynowicz 1974, 183), czy wreszcie z kamienia. Przyopuszczenie to dyktuje fakt występowania we wnętrzu popielnic pochówków czystych – kości przemytych, bez relikwiarzów stosu, które zapewne starano się w jakiś sposób zabezpieczyć przed zanieczyszczeniem przy zasypywaniu grobu.

W Perespie, pow. tomaszowski pochówek jamowy nr 16 osiągnął charakterystyczny prostokątny kształt po zapakowaniu go do skrzynki drewnianej

⁵ Wniosek na podstawie niepublikowanej dokumentacji z badań terenowych Pani Walerii Misiewicz.

(Kłosińska 2006, 65). O obecności w tym grobie jakiejś drewnianej struktury świadczą zresztą ciemniejsze smugi, rysujące się stosunkowo wyraźnie w profilu i przylegające do zwartej przemy kości.

Kreacji każdego cmentarzyska towarzyszyły zapewne nie tylko praktyczne kryteria wyboru miejsca, ale też określone uwarunkowania symboliczne. Wydaje się, że duże znaczenie miała bliskość lasu, który dostarczał budulca grobowych konstrukcji i paliwa do ognisk i stosów. Cmentarzysko stawało się również takim wycinkiem przestrzeni, gdzie następowało oswojenie i przezwyciężenie śmierci, a te istotne akty odbywały się według ściśle ustalonych reguł kulturowych. Jeśli przyjrzymy się nekropolom w Krupach i Lublinie-Jakubowicach Murowanych, a także innym miejscom sepulkralnym na terenie Lubelszczyzny to ujrzymy wycinki przestrzeni wybrane i uporządkowane. Ową przestrzeń rozgraniczały nie tylko wykonywane z drewna elementy sarkofagów (Bliskowice, Krupy, Lublin-Jakubowice Murowane), domniemane opłotowania i palisady (Bielsko, Wronowice), słupy (Świeciechów Duży, Wojciechów), paleniska (Bielsko, Kosin, pow. kraśnicki, stan. 2 i 3, Serniawy, pow. chełmski, Wojciechów, Wołkowiany, pow. chełmski), ale też inne elementy widoczne pierwotnie w terenie (kamienie, kopczyki, „odarniowania”). Rozgraniczenie przestrzeni wynikało prawdopodobnie również z powiązań panujących w obrębie społeczności użytkującej cmentarzysko. Powstanie kilku rzędów skrzyń/sarkofagów w obrębie cytowanych wielokrotnie nekropoli z wczesnej epoki żelaza oraz istnienie czegoś na kształt wewnętrznego planu, według którego lokalizowane były poszczególne grobowce, odzwierciedlało zapewne istnienie uporządkowanej struktury lokalnych społeczności.

Nie wiemy, gdzie rozpoczynała się „historia” danego cmentarzyska. Możemy założyć, że pierwsze groby zakładano na skraju lub w centrum wybranej pod cmentarzysko przestrzeni. Wydaje się, że przy umiejscowieniu tych pierwszych, „zakładzinowych” grobów na jakimkolwiek z wymienionych wyżej stanowisk, nie tylko obserwowano punkt wschodu słońca w danym czasie, ale także wspomagano się prostymi środkami technicznymi, takimi jak słup wbity w ziemię, rzucający cień – wzorcową niejako linię do zapoczątkowania cmentarzyska. Tak odczytywano zapewne również porę dnia⁶ oraz kreowano czas mityczny. Warto w tym miejscu przypomnieć, że relikty słupów, stabilizowanych kamieniami, odnotowano w Krupach, Świeciechowie Dużym i Wojciechowie, gdzie mogły być elementami jakichś budowli, oznaczać miejsce nekropoli w terenie, albo – jako pionowe akcenty – wskazywać punkty otwarcia sakralnej przestrzeni ku górze. Niestety, podczas relacjonowania wyników archeologicznych badań tych obiektów nie określono bliżej miejsca, gdzie znajdowały się słupy, wiedza ta bowiem pozwoliłaby ustalić, czy owe pionowe konstrukcje lokowano w centrum, czy na skraju nekropoli. Jedynie w przypadku złożonego z czterech, otoczonych kamieniami słupów, domniemanego założenia świątynnego w Krupach można mówić o specjalnej

⁶ W niektórych społeczeństwach tradycyjnych jeszcze do niedawna ustalano porę dnia mierząc długość cienia (Kowalski 2007, 461).

lokalizacji – w najbardziej eksponowanym miejscu tego cmentarzyska, poza rzędami, gdzie umiejscowiono sarkofagi. To kamienno-drewniane założenie przypomina podobne konstrukcje notowane w kurhanach grupy zachodniopodolskiej kultury scytyjskiej znad środkowego Dniestru, w tym kontekście zatem, staje się ono założeniem archetypicznym, odnoszącym się do zwyczajów pogrzebowych zmarłych przodków. Tu mógł się znajdować sakralny środek przestrzeni cmentarzyska.

Waloryzacja przestrzeni dotyczyła nie tylko samego miejsca grzebalnego, ale również poszczególnych grobów i spoczywających w nich pochówków. Przy ich kreacji starano się odnosić do kierunków nacechowanych pozytywnie, a zatem wschodu i południa. Wyraźne podstawy astronomiczne posiadało ukierunkowanie sarkofagów drewnianych na cmentarzyskach w Krupach i Lublinie-Jakubowicach Murowanych. Dłuższa oś tych budowli przebiegała z południa na północ, a ciała zmarłych, tam gdzie zachował się anatomiczny układ zwłok, ułożone były głowami na południe. Taką sytuację odnotowano np. w grobie 38 w Krupach. Ten kierunek, uniwersalny dla pochówków inhumacyjnych i nadpalanych, nie tylko na terytorium kultury łużyckiej, ale też wysockiej, wskazuje również na wyraźną waloryzację postaci ludzkiej. Nie ulega bowiem wątpliwości, że w czasach rozkwitu tych kultur ciało ludzkie było sprzęgnięte z przestrzenią, a najistotniejszą w nim rolę odgrywała głowa. W społecznościach tradycyjnych głowę postrzegano pozytywnie, jako najbardziej eksponowaną część ciała, istotną dla jego funkcji życiowych, a poprzez twarz, odzwierciedlającą również cechy indywidualne określonej osoby (por. Kowalski 2007, 132–136). Widzimy zatem związek głowy z zasadą pozytywną, ukierunkowaniem w górę, w przyszłość. Ułożenie ciała głową na południe wzmacniało zapewne jego łączność z górującym słońcem oraz rezurekcję w nieokreślonej przyszłości.

Istotny walor pozytywnie nacechowanych kierunków, adekwatnych do symboliki ognia niebieskiego, odzwierciedlają również konstrukcje niektórych grobów na cmentarzyskach Lubelszczyzny. W niektórych sarkofagach drewnianych z Krup – jak to wynika z dokumentacji fotograficznej (por. Miśiewicz 2003b, 70) – mogły być od południa pozostawione bramy.

Drewniane konstrukcje sarkofagów z cmentarzysk z młodszego odcinka wczesnej epoki żelaza i inne elementy z tego surowca rozpoznane na wymienionych wyżej stanowiskach można też rozpatrywać w kategorii darów dla zmarłych, mających istotne znaczenie dla ich dalszego statusu. W tradycyjnych mitologiach drzewo łączy w sobie symbolikę centrum oraz spina trzy poziomy – podziemie, ziemię i niebo, odzwierciedlając pionowe uporządkowanie świata. Ze względu na to, że drzewo przekracza granice tych poziomów, jego charakter jest wybitnie mediacyjny. Drzewo to również symbol czasu, trwałości, sił witalnych i cyklicznie odradzającej się przyrody (Eliade 1994, 486; Molyneaux 1997, 86, 90; Kowalski 2007, 94, 98). Substytutem drzewa – osi świata, mógł być na cmentarzyskach słup. Z gatunków rozpoznanych na cmentarzyskach łużyckich Lubelszczyzny – brzoza(?) (Lublin-Jakubowice Murowane – obiekt I) to symbol odradzającego się życia, który łączyło się

z płodnością i zasadą żeńską, a sosna (Bliskowice), jako drzewo zimozielone utożsamiała nieśmiertelność (Tresidder, Dalewski 2000, 77). Dąb (Bliskowice) stanowił symbol świętości i trwałości. Skupiał on w sobie również symbolikę miejsca centralnego, gdzie otwierała się droga na dwa przeciwstawne poziomy – w zaświaty i do świata niebieskiego (Kowalski 2007, 33, 76–78).

Konstrukcje drewniane, mające kształt skrzyń/sarkofagów, które odkryto na cmentarzyskach w Bliskowicach, Krupach i Lublinie-Jakubowicach Murowanych, odwołują się nie tylko do odrodzeniowej symboliki drzewa, ale niosą także inne, bogate symboliczne treści. Jak wspomniano wcześniej, należy je postrzegać w kategorii domów dla zmarłych, mimo że nie posiadają typowych dla nich konstrukcji (dwuspadowy dach wspierający się na słupach, albo forma namiotu). Istnieje możliwość, że były to groby przeznaczone dla całych rodzin. Analiza szczątków kostnych z Lublina-Jakubowic Murowanych wykazała, że w poszczególnych grobach składano ciała dorosłych – kobiet i mężczyzn oraz zwykle kilkorga dzieci, a taka struktura manifestuje się zazwyczaj w pełnej rodzinie (Dąbrowski, Gronkiewicz 2006). Domy zmarłych były prawdopodobnie przeznaczone dla przedstawicieli mikrostruktur krewniaczych, tych, którzy przeszli wszystkie rytuały i uzyskali status przodka. U podstaw idei Domu Zmarłych leżało wyobrażenie, że zmarli „żyją” w zaświatach, a ich prawem są warunki jakie posiadali za życia. Przez okres użytkowania, grobowce te były prawdopodobnie dostępne dla periodicznie odbywających się obrzędów, a szczątki zmarłych zabezpieczano za pomocą drewnianych pokryw. Nie można wykluczyć, że istniał dostęp do wnętrza nie tylko „od góry”, po zdjęciu wieka, ale także od bocznej ściany, bowiem długotrwanie użytkowany grobowiec winien być tak skonstruowany, aby można było otwierać i zamykać go wielokrotnie (Szczepanek 2009, 208). Po wypełnieniu obiektów, zamykano je i podpalano, jednak pomiędzy założeniem grobu a jego zamknięciem, wykonywano prawdopodobnie wiele czynności, zgodnych z wymogami rytuału, zabezpieczających potrzeby zmarłych i roszczenia bóstw.

Na osadach Lubelszczyzny nie stwierdzono – jak dotąd – wydzielonych, drewnianych budowli o przeznaczeniu sakralnym, służących wszystkim mieszkańcom. Warto jednak rozważyć, czy cała przestrzeń osady oraz niektóre czynności wykonywane przez zamieszkujących ją ludzi nie były w jakiś sposób sakralizowane. Ówczesne struktury wierzeniowe rodziły się w wyniku wielowiekowej obserwacji procesów natury i pewne działania (np. wypalanie ceramiki, wytop brązu, pieczenie chleba, polowanie, ubój zwierzęcia, itp.), mogły wymagać specjalnych zachowań (np. stosowania magii, zaklęć, obrzędów) oraz wydzielonych miejsc, dla zapewnienia powodzenia tym przedsięwzięciom. Poza osadami i cmentarzyskami, miejsca, gdzie realizowały się potrzeby duchowe ludności kultury łużyckiej, znajdowały się w strefach natury odpowiednio do tego predestynowanych: nad wodami stojącymi i płynącymi, na szczytach wzniesień, czy w pobliżu charakterystycznych drzew i kamieni (por. Dąbrowski 2009, 224). Nie należy wykluczać, że warunkiem powstania i użytkowania danej nekropoli mogła być

obecność właśnie takich elementów natury, np. drzewa, czy lasu o specyficznych właściwościach.

Obszernym zagadnieniem w kontekście użytkowania drewna na terenie cmentarzysk są stosy i ogniska. „Wolnostojących” miejsc kremacji dotąd nie zarejestrowano, ogniska natomiast są notowane na większości z przebadanych w większym zakresie nekropoli Lubelszczyzny. Temat ten wykracza stanowczo poza ramy tego opracowania, warto tylko nadmienić, że jego realizację może utrudniać brak analiz specjalistycznych węgla z tych obiektów oraz niezwykle rozległa problematyka symboliki ognia w praktykach funeralnych (por. Kłosińska 2007).

